

У ЕДИНЕНИЯ

снимка: Теменуга Стефанова
оформление: Иван Петров

ПОМИСЛИТЕ (ΛΟΓΙΣΜΟΙ) В ЖИТИЕТО НА СВ. АНТОНИЙ ВЕЛИКИ И СЛАВЯНСКИТЕ МУ ПРЕВОДИ*

Иван П. Петров

Виенски университет (Австрия)

Медицински университет – Пловдив (България)

THOUGHTS (ΛΟΓΙΣΜΟΙ) IN THE LIFE OF ST ANTHONY THE GREAT AND ITS OLD CHURCH SLAVONIC TRANSLATIONS

Ivan P. Petrov

University of Vienna (Austria)

Medical university – Plovdiv (Bulgaria)

ivan.petrov.ae@gmail.com

Abstract: The Life of St Anthony the Great is the key text of Christian monasticism. As such, it contains the foundation of Christian ascetic terminology. It can be assumed that its Old Slavonic translations rendered this terminological apparatus into the Slavonic context. This paper aims at discussing the translations of one of the keywords denoting ‘thought’ in ascetic literature – λογισμός. The translations are situated in a larger context and additional examples from the Classical corpus of Old Church Slavonic texts are adduced.

Keywords: Old Church Slavonic, Ascetism, Anthony the Great, Byzantine literature, Old Church Slavonic translations, Slavia Orthodoxa, patristics.

Резюме: Житието на св. Антоний Велики е един от ключовите текстове на християнското монашество. Като такъв първичен извор в него се съдържат началата на духовната аскетическа терминология. Славянските му преводи, може да се предположи, че са едни от първите текстове, предаващи тази понятийна система чрез подходящ терминологичен апарат в славянска среда. Настоящата статия се фокусира върху една от ключовите лексеми на монашеската култура – помислите (гр. λογισμοί). Преводните ѝ съответствия в старобългарските версии на житието се разглеждат в контекста на други паметници и контексти от старобългарската книжнина.

Ключови думи: старобългарски, аскетизъм, Антоний Велики, византийска литература, старобългарски преводи, Slavia Orthodoxa, патристика.

Житието на св. Антоний Велики (ЖА) е един от основополагащите текстове на християнското монашество и аскетическа идеология като цяло.

Текстът на житието (*BHG 140, PG 26: 835–978, SCR 400¹*) се смята, че е написан скоро след смъртта на „първия подвижник“ Антоний (т.е. след 356 г.) , а за автора му, Атанасий Александрийски, се счита, че е бил един от учениците на светеца. Животът на Антоний се превръща в образец на монашеския подвиг и рано се превежда на други езици, сред които коптски, арменски, сирийски, арабски, етиопски, грузински и латински.

В старобългарската книжнина са известни три превода на житието², осъществени през гръцки. *Първият* е най-ранен и се смята, че е направен в Преслав още по времето на Презвитер Йоан – *Версия А* по класификацията на Петков (Petkov 2013). Една от основните характеристики на тази група е пропусъкът на гл. 51 – 60). Най-ранният препис се открива в български ръкопис от сбирката на Зографския манастир (отнасян е към 80-те години на XIV в.) под № 19. Друг препис е рък. № 195 от сбирката на Хлудов, издаден от Кр. Костова (Kostova 2000), езикът на този текст е изследван от А. Димитрова (Dimitrova 2012). *Вторият превод* (Версия D) се смята, че е осъществен през XIV в. и е разпространен сред южните и източните славяни, а пълният му текст е по ръкопис № 4/8 от библиотеката на Рилския манастир (Владиславовия панигирик от 1479 г), л. 315 – 338.³ *Третият превод*, идентифициран от Кл. Иванова (Ivanova 1972, 2003) и потвърден от Т. Хеланд (Helland 2004), е засвидетелстван само от един ръкопис – № 43 от Музея на сръбската православна църква в Белград, л. 1–47. Публикуван е от А. Димитрова в онлайн корпус от текстове⁴, а езикът му е разгледан в отделна студия (Dimitrova 2013).

Духовната терминология, от перспектива на употребата ѝ в този текст, представлява интересен обект за изследване както за езиковеда, така и за богослова, философа, културолога, а и за всеки, заинтересуван от диалогизирането, метаморфозите и живота на античните понятия в по-късния християнски контекст. Синонимията, която

* Текстът е част от по-голям проект, етап от който беше осъществен в рамките на Националната програма за подпомагане на млади учени и постдокторанти. Ранен вариант на настоящия текст беше представен в рамките на Международната конференция на Факултета по славянски филологии към Софийския университет „Св. Климент Охридски“ „От слово към действие: разкази и репрезентации“, 2 – 4 май 2019 г.

¹ = Barterlink 1994, пак там и обширен коментар за гръцката традиция и история на текста.

² Изказвам благодарностите си на П. Петков за предоставянето на текстовете на старобългарските преводи на житието, ползвани в настоящото изследване.

³ Издание на Втория превод, но по друг препис – РГБ Волокол. 630 (XVв.), е осъществено от Тамара Льоннгрен (Lönngren 2004).

⁴ <http://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_55> [23.03.2021]

се наблюдава в лексикалните преводачески решения на старобългарски, води до въпроса доколко първоначалните конотации, заложи в гръцките лексеми, са били възприемани и предавани. Настоящият текст е опит за стъпка към изясняването на част от тези въпроси, които очакват цялостното си разглеждане на по-късен етап. Освен преводаческите стратегии на лексикално ниво, които настоящият текст се опитва да очертае, се прави опит да се разгледат лексикалните отношения между славянските преводи на Житието на св. Антоний и мястото им сред другите преводни съчинения в старобългарската книжнина.

По-конкретно ще разгледам преводаческите решения за лексемата λογισμός. Развитието и употребата ѝ се проследява от класическата гръцка литература към посткласическия контекст и ранните отци на църквата. Този преглед не е самоцелен и представя развитието на дадената лексема и евентуалните конотации, с които тя се среща в гръцкия текст. След това са разгледани пасажите в житието, където тя се среща. Гръцкият текст се използва и предава по тексткритичното издание на Бартелинк (Bartelink 1994), като се коментират и разночетенията, когато това е нужно за по-доброто разбиране на старобългарските преводи. След това се представят и се коментират вариантите в трите старобългарски превода, като се съпоставят с преводните решения в други текстове от старобългарската книжнина. Тук трябва да се отбележи, че изследователският подход, избран за такова изследване, се фокусира върху гръцкия текст и върху гръцкия лексикален материал като изходна точка. Поради тази причина се привежда и основно старобългарски материал, извлечен от издания на паметници, снабдени с гръцко-славянски индекси. Данните относно преводите на дадена гръцка лексема в корпуса на класическите старобългарски паметници са извлечени от електронния средновековен гръцко-български речник на Иван Христов⁵.

Лексикалното множество термини, свързано със семантичния кръг на названия, изразяващи мисли, мислене и помисли, е едно от ключовите в духовната терминология в текста на житието на св. Антоний Велики – един от основните текстове, повлияли развитието и разцвета на християнската аскетика. Умът, донякъде в лоното на неоплатонисничната традиция, се разглежда като онази част от човешкото същество, която реферира към Бог, Божествения Нус. В гръцката светоотческа традиция човешкият нус се разглежда (от гледна точка на дихотомистите) като висшата

⁵ <<https://e-medievalia.uni-sofia.bg/moodle/mod/data/view.php?id=1869>> [23.03.2021].

„способност на разумната душа, способност, чрез която човек влиза в общение с Бога“ (Loski 2013: 124 – 125).

Тази представа може да се открие във философията на Плотин.⁶ Космогонията на Плотин се основава на три начала или ὑποστάσεις – Едното или Доброто, Ум (Νοῦς, intelligentia, интелектуалното, разумното начало, което често остава непреводимо) и Душата. Душата е нивото на живота, както го познаваме в реалността на сетивно възприеманото, дискурсивното знание, планирането и разсъдъка. Сферата на Нус отговаря на Платоновото ниво на формите, където знаещият и това, което се знае, са едно, знанието е интуитивно (Lorié 1955: 137, Louth 2007: 37). Отвъд това ниво остава Едното – напълно единно със себе си и просто (т.е. несъставно), отвъд всяка двойственост, за което нищо не може да се каже. Трите ипостаси се излъчват една от друга, а от последната, душата – всички форми на живот. Всичко желае да се върне към Едното и процесът на завръщане минава последователно през всяка от ипостасите. Завръщането е породено от желание, което се подхранва и изразява в съзерцание. За Плотин, обаче, Едното, което стои на върха на стълбицата, не е извисено над всичко, а напротив – то е най-вътрешното. Душата се възкачва към Едното, като навлиза все повече и по-надълбоко в себе си, намирането на Едното се оказва намиране на себе си. Ἀσκήσις подготвя и пречиства човек, обединен с божествения Нус, да се съедини с Единия. Ориген се опитва да обедини неоплатоническата идея за κάθαρσις разграничението, което въвежда ап. Павел (1Кор 2:13) ψυχικός-πνευματικός. Чрез аскеза човешката ψυχή става νοῦς, престава да е ψυχική и се превръща в πνευματική чрез работата на Св. Дух. (Lorié 1955: 108) Именно καθαρότης τῆς ψυχῆς е необходимото условие за съзерцанието на Бога (θεωρία). Това съвършено състояние се атрибуира директно само към най-висшата част на душата, която в александрийската школа се бележи с νοερός, но в ЖА с τὸ νοερόν τῆς ψυχῆς.⁷

⁶ По Petrov 2019 и Petrov 2020.

⁷ За славянските преводачески решения на тази фраза говорих по време на Вторите годишни четения на Асоциацията за развитие на университетското класическо образование „Мислене и действие: всичко е станало така, както би трябвало да стане (Платон, Критон, 44c)“, 14 – 15 декември, 2018 г.

Названията, свързани с мислене, разум и разумното, в житието са следните:⁸

Гръцки текст	Първи превод (Версия А)	Втори превод (Версия D)	Трети превод (Версия E)
διάνοια 2, 3, 5, 9, 23, 34, 42, 43, 65, 66, 67, 70, 82	сѣмѣислѣ мѣислѣ оумѣ размѣшлѣннѣ	помѣислѣ мѣислѣ доуша	сѣмѣислѣ помѣислѣ мѣислѣ сѣвѣсть покаание доуша
συνείδησις 47	сѣвѣсть	сѣвѣсть	сѣвѣсть
σύνεσις 80	разоумѣ	разоумѣ	разоумѣ
φρόνησις 17	сѣмѣислѣ	мѣдрость	мѣдрость
νοῦς 6, 51, 74, 85, 86	оумѣ разоумѣ	оумѣ	оумѣ
νοερός 5, 20, 45, 74	разоумнѣи	оумнѣи мѣислѣнѣи	мѣислѣнѣи (сѣмѣислѣ)
λογισμός 5, 6, 7, 20, 23, 35, 36, 42, 55, 87, 88, 89	мѣислѣ помѣислѣ	помѣислѣ помѣшление мѣислѣ	помѣшление мѣислѣ слово помѣислѣ

Може да се види от съпоставката на преводните съответствия, че единствено *συνείδησις*, *σύνεσις* и *νοῦς* представят някаква кохерентност в превода. На тях ще се спра малко повече, като се опитам да проследя преводаческите им решения в корпуса на класическите старобългарски паметници, представени в Речника на Старобългарския език на БАН (StrbgR) и в старославянския речник на Чешката академия на науките (Slovník).

Ноῦς се превежда като *мѣислѣ*, *разоумѣ*, *оумѣ* в класическия корпус от старобългарски текстове, в ЖА *мѣислѣ* не се употребява като преводно съответствие, а като *разоумѣ* се среща само в първия превод.⁹ В класическия корпус от старобългарски

⁸ По-специално внимание смятам да отделя на всяко едно от тях другаде. За *νοῦς* и *νοερός* вж. Petrov 2020.

⁹ Вж. по-подробно в Petrov 2020: 411.

текстове σύνεσις се среща с преводни съответствия *разсъмъхъ*, *съмъхислѣ*¹⁰, от които в ЖА се среща само и единствено първото. *Съмъхислѣ*, въпрочем изцяло липсва във втория превод, а в първи и третия превежда само διάνοια и φρόνησις, както е и при превода на Апостола (Hristova-Shomova 2004: 654). Συνείδησις се превежда като *съвѣсть* както в трите превода, така и в класическия корпус.

Едно от измеренията на ума, най-близки до заобикалящата човека действителност, пряко свързано с неговите дела, се изразява с лексемата λογισμός като един вид „предтеча“ на действието. В монашеската литература гръцката дума се използва със значението на „помисъл“ – изкушението, мисълта, въображението, основанието, водещо към греха. В източната традиция и аскетика помислите (λογισμοί) се определят като „различните въздействия, които оказват духовете на злото върху душата ... мисли или образи, които се издигат от по-нисшите области на душата, от „подсъзнанието“ те предшестват „нападението“ (προσβολή) ... присъствието на чужда мисъл, дошла отвън и влязла в съзнанието ни чрез вражеската воля. Грехът започва там, където има съгласие (συγκαθάτεσις), прилепване на ума към някаква натрапена мисъл или образ, или по-точно определен интерес, внимание, което бележи вече началото на съгласието с вражеската воля.“ (Loski 2013: 127). Евагрий Понтийски класифицира 8 типа помисли (по-късно тази класификация е заимствана и продължена от Йоан Касиан¹¹, а на Запад по-нататък се развива в идеята за седемте смъртни греха).

Понятието е засвидетелствано и в по-ранните етапи от развоя на гръцкия език. В класическия език λογισμός има значения „1. смятане, пресмятане, сметка; 2. а. разсъждение, обмисляне; б. съображение, основание; в. заключение, извод; г. мисъл, мнение, план; д. разум, разсъдък“ (StrgrR, LSJ). (Например в текста на *Μεταφυσика* се среща със значение „пресмятане“, „съображение“, „разсъдък“). В патристичната

¹⁰ В терм. речник на Йоан Екзарх *съмъхислѣ* не се засвидетелства.

¹¹ Напр. вж. съчинението предхождащо най-известните му *Collationes* (Събеседвания), *Institutiones Coenobitorum et de octo vitiorum principalium remediis* (Устройство на общежителните манастири и за лекарствата срещу осемте главни страсти), където се изброяват и се разглеждат поотделно всяка едно от тези 8 страсти (както е навлязло понятието в славянската традиция, макар че латинският термин *vitium* означава „порок“): „След като съставихме четири книги относно устроението на манастирите, сега, с вашите молитви и с Божията подкрепа, подхващаме беседа срещу осемте основни порока. Това са: първо – чревобесие (gastromargia), което се превежда като пожеланието на гърлото, второ – блудство (fornicatio), трето – сребролюбие (filargyria), което значи алчност (avaritia), или, по-собствено казано, любов към парите, четвърто – гняв (ira), пето – печал (tristitia), шесто – униние (acedia, ἀκηδία), което е безпокойство (anxietas) или досада в сърцето (taedium cordis), шесто – тщеславие/пустославие (cenodoxia), което значи суетна или празна слава, осмо – гордост (superbia)“ (кн. V. За духа на чревобесие, гл. 1). Преводът е мой по изданието на Жан-Клод Ги (Guy 1965 = SCR 109).

литература се употребява с доста значения, някои от които: 1. аргумент, 2. мисъл, въображение, 3. отсянка, начин на интерпретация; 4. отношение, предположение; 5. разум, ум (Lampe 1961: 806). В Новия Завет думата се открива в Рим. 2:15 и 2 Кор. 10:5.

В класическия корпус от старобългарски текстове λογισμός присъства с преводни съответствия мѣслъ, помѣслъ, помѣшлѣнїе, сѣмѣслъ, оумѣ. В трите превода на житието преводните съответствия сѣмѣслъ и оумѣ не се употребяват. Като причина за това може да смята особения контекст на употреба, свързан с монашеската идеология. В превода на Апостола Рим. 2:15 се наблюдават два варианта – най-общо архаичната група предава λογισμός с мѣслъ, а в атонската редакция и Осторожката библия стои помѣслъ (Hristova-Shomova 2004:174). Във 2 Кор. 10:5 във всички преводи стои помѣшлѣнїе.

В други произведения, писани през класическия период, но запазени в по-късни преписи, ситуацията е следната. В Синайския евхологий се предава като мѣслъ и помѣшлѣнїе (Penkova 2008: 356). В превода на De fide orthodoxa от Йоан Екзарх λογισμός се превежда с мѣслъ и помѣслъ (Piieva 2013a: 382), в превода на Шестоднев помѣслъ превежда не само λογισμός и διαλογισμός, но също и έννοια¹² (Aitzetmüller 1958–1975). В тълкуванието на Иполит Римски върху книгата на пророк Даниил – с помѣслъ¹³ (Piiev 2017: 537). Преводаческите решения в Диалектиката на Йоан Дамаскин са помѣслъ и помѣшлѣнїе (Wieher 1969: 305). В Изборника от 1076 г. преводите са най-разнообразни: доуша, мѣслъ, помѣслъ, помѣшлѣнїе, сѣмѣслъ, оумѣ (Izbornik 1076). В превода на книгата на пророк Иезекиил също присъстват повече решения: помѣслъ, помѣшлѣнїе, оумѣ, разоумѣ, глаголѣ (Piieva 2013b). В Изборника от 1073 г. (по изд. Yaneva 2015) думата се среща преведена като: разоумѣ (5в8-9), оумѣ (60а5, 60б6) и най-често с мѣслъ (17619, 17в9 – 10, 5967 – 8, 57616, 175в12, 19469 – 10, 200в2 – 3, 205в14 – 15). В превода на словата на авва Доротея се превежда като помѣслъ, помѣшлѣнїе (Dimitrov 2013: 504).

Речникът на Ат. Бончев (по Hristov 2019: 510) добавя още две преводачески решения (освен мѣслъ, помѣшлѣнїе и помѣслъ) – разглагольствие (Ест 1:1) и разлогѣ (Прол. ян. 21, „обмисляне, съображение, грижа“).

¹² Среща се веднъж и помѣшлѣнїе, но конкретния пасаж (210 б11) няма гръцко съответствие.

¹³ Думата се употребява и като превод на διαλογισμός и νόημα.

ПОМИСЛИТЕ (ΛΟΓΙΣΜΟΙ)...

Преводите на Житието на св. Антоний представят следните съответствия при предаване на λογισμός. По-долу привеждам някои от тях в по-широк контекст.

Гръцки текст	Първи превод	Втори превод	Трети превод
Λογισμός 5,	мѣсль	помѣсль	помѣшление
6, 7, 20, 23,	помѣсль	помѣшление	мѣсль
35, 36, 42, 55,		мѣсль	помѣсль
87, 88, 89			(слово)

(5) Καὶ ὅλως πολὺν ἤγειρεν αὐτῷ κονιορτὸν λογισμῶν ἐν τῇ διανοίᾳ

Превод 1: ꙗвн же ёмоу ко҃рѣ мѣсльнѣ въ оумѣ.

Превод 2: ѿ ѿно҃дѣ, мнѡгоѣ възвѣнже ёмоу мнѡжество помышлѣнїи

Превод 3: ѿ всѣко много въздвѣнѣаше на нь прѣспѣнїе. помыслѡмъ въ свѣстѣ.

*Всячески надигааше в него прахен облак от помисли в ума.*¹⁴

Тук прави впечатление разнообразното предаване на израза κονιορτὸν λογισμῶν „прахен облак, вихрушка от помисли“. Първият старобългарски превод предава израза по най-близък смислово начин, но стои далеч морфологично, превеждайки гръцкия генитив с прилагателно (което все пак е чест в ранната ни преводна литература). Вторият превод стои по-свободно и отдалечено с „множество помисли“, което в известен смисъл лишава фразата от литературността ѝ.

(6) οὐκέτι μὲν λογισμοῖς ἐπέβαιεν¹⁵

Превод 1: ꙗце о҃во помысль нахождааше.

Превод 2: не к тѡмѣ о҃вѣ помыслы наскѡуетъ

Превод 3: к тѡмоу же мѣсльмн не въсхѡднѣ

Не настѣпваше [срещу Антоний] с помисли.

¹⁴ Навсякъде преводът от житието е мой.

¹⁵ В разнотеченията: ὑπανάβαιεν, ἐπέβαιεν, ἐπῆρχετο, ἐβέβλητο, ἐκβέβληται (Bartelink 1994: 146).

Третият превод на тази фраза е може би най-точен, макар и употребявайки думата с по-общо значение. В пасажа става дума за едно от първите явявания на врага във вид на черно дете. По-особено е положението с глагола във фразата, който ясно свидетелства, че средновековните славянски преводи на Житието са правени от видимо различни представители от гръцката традиция. Третият превод стои в групата на ръкописи, в които очевидно е ползван глаголът ὑπαναβαίνω. Вероятно в оригиналния текст, от който е правен първият превод, е стоял глаголът ἐπέρχομαι, който в класическия корпус се превежда като *въннати* или *наити*. При втория превод вероятно става дума за предаване на ἐπιβαίνω с *наскапати*.

(5) Ὁ μὲν γὰρ ὑπέβαλλε λογισμοὺς ῥυπαροὺς, ὁ δὲ ταῖς εὐχαῖς ἀνέτρεπε τούτους

Превод 1: днѣволѣ вълагѣше сквернныѣ мыслѣ. Янтѣннѣ же молѣванѣ ѿганѣше ѱ

Превод 2: Ѡвъ ѡвѣ въложѣ помысли сквернныѣ, Ѡвъ же млѣванѣ възрѣжааше снѣхъ.

Превод 3: Ѡвъ ѡѣвъ прѣлагааше помышленіѣ скверннѣ. сѣ же млѣванѣ въздрѣжааше снѣѣ.

Единият подхвърляше скверни помисли – другият веднага ги унищожаваше с молитви.

В този пасаж прави впечатление как степента на абстракция в лексемата, избрана за преводно съответствие нараства от първия към третия превод. При най-ранния превод се наблюдава и доста по-семпло и директно предаване на гръцкия текст. Правят впечатление и някои по-второстепенни особености като например това, че само вторият превод превежда имперфектната форма на глагола ὑποβάλλω с аорист, доближавайки се по този начин до група от гръцки ръкописи, където е засвидетелствано такова разночетение (ὑπέβαλε, вж. повече в Bartelink 1994: 144); от друга страна са интересни и съответствията при превода на ἀνατρέπω – само в първи превод с ѿганѣти, при втори и трети с – въздрѣжати.

(20) εἰ δὲ ἐν ἡμῖν ἐστι, φυλάξωμεν ἑαυτοὺς ἀπὸ ῥυπαρῶν λογισμῶν,

Превод 1: ѡще лѣ въ насѣ ѣстѣ то сѣхранимъ сѣ ѿ помысли сквернныѣхъ.

Превод 2: ѡще лѣ же въ нѣ ѣ, сѣхранимъ сѣбе ѿ помышленіѣ сквернныѣхъ.

Превод 3: ѡще лѣ въ нѣ ѣстѣ, да сѣхранимъ сѣбе ѿ сквернныѣхъ помышленіѣ.

Но ако е вътре в нас – [то тогава] да запазим себе си от скверни помисли.

ПОМИСЛИТЕ (ΛΟΓΙΣΜΟΙ)...

(55) φυλάττειντε ἑαυτοὺς ἀπὸ ῥυπαρῶν λογισμῶν... , ἐὰν ὡς ἀπαγγέλλοντες ἀλλήλοις τοὺς λογισμοὺς γράφωμεν, μᾶλλον τηρήσομεν ἑαυτοὺς ἀπὸ λογισμῶν ῥυπαρῶν

Превод 1: липсва

Превод 2: храниѣти же себѣ ѿ скверныхъ помыслѣ, ... аще възвѣщающе другъгѣ другъгѣ помышленїа напнсоуемъ. мнѣго съблюдемы себѣ ѿ помышленїи скверныхъ,

Превод 3: храниѣти же себѣ ѿ скверныхъ помыслѣни ... тако аще исповѣдоуемъ другъгѣ другъгѣ помышленїа пишемъ. паче да съблюдемы себѣ ѿ помышленїи скверныхъ.

Да се пазят от скверни помисли... така ако записваме помислите си, за да ги обявяваме един другиму, още повече бихме запазили себе си от скверни мисли.

(89) καὶ καθὰ προεῖπον σπουδάζειν τὴν ψυχὴν φυλάττειν ἀπὸ ῥυπαρῶν λογισμῶν

Превод 1: ꙗкоже прѣдн рѣхъ съхраниѣти сѧ ѿ помыслѣ скверныхъ

Превод 2: ꙗкоже прѣрѣкохъ тѣшатн се дѣшю храниѣти ѿ скверныхъ помыслѣ

Превод 3: ꙗкоже прѣрѣ рѣхъ, тѣшатн сѧ ꙗкоже храниѣти ѿ скверныхъ помышленїи.

Както беше казано по-рано, да се стремят да пазят душата от скверни помисли.

(23) σκάνδαλα δὲ αὐτῶν εἰσὶν οἱ πονηροὶ λογισμοί

Превод 1: сѣти же ѣхъ сжтѣ скверни помыслн.

Превод 2: съблѣзни же сѣмъ ѣмъ, скверныхъ помыслн.

Превод 3: съблѣзни же ѣхъ сжтѣ лжкѣви сѣмыслн.

А съблазните им са лукави помисли.

В този пасаж (23) в гръцката традиция стои разночетение *πονηροί*: *ῥυπαροί*, което е отразено и в славянските преводи. Първият и вторият превод явно предават разклонението, в което стои *πονηροί*, а третият превод – версия с разночетение *πονηροί*. Самото прилагателно *πονηρός* се среща с доста богато множество от преводни съответствия в класическите старобългарски паметници – *лютъ*, *лжкѣвъ*, *лжкѣвънъ*, *непрнѣзненъ*, *пронѣрнѣвъ*, употребява се субстантивирано като название и на дявола (*ὁ πονηρός непрнѣзнъ*, *пронѣръ*). Прави впечатление и особения превод на *λογισμός* с *сѣмыслъ* в третия превод. Вероятно обяснение откривам в по-широко разбиране на гръцката лексема тук, не просто като мисъл, която, ако се приеме, може да доведе до някакво греховно действие, но повече като съзнание, ум. Старобългарското *сѣмыслъ*

ПОМИСЛИТЕ (ΛΟΓΙΣΜΟΙ)...

често е ползвано като превод на гръцките названия за разум, ум, разсъдък и съвест (διάνοια, ἔννοιαи др.).

В откъсите, приведени по-горе (от гл. 5, 20, 23, 55, 89), може да се наблюдават и различните преводи на словосъчетанието ῥυπαροί λογισμοί „скверни помисли“. Единствено прилагателното е преведено последователно по един и същ начин – с прилагателното **сквърнянъ**, което се среща още в класическия корпус¹⁶. От друга страна се наблюдава почти устойчиво превеждане на съществителното в третия превод (именно в тази фраза) като **помъшление**. В примера от гл. 23 единствено третият пример разграничава лексикално πονηρός от ῥυπαρός. Прави впечатление и че дори в предаването на този почти фиксиран израз (ῥυπαροί λογισμοί, а още по-точно ἁπὸ ῥυπαρῶν λογισμῶν) един и същи превод се колебае и предава съществителното ту с **помислъ**, ту с **помышление**, което може да говори само за това, че двете лексеми са се възприемали като напълно взаимнозаменяеми, без по-точна фиксирана употреба.

(23) ἵνα οὐς οὐκ ἠδυνήθησ ἀναπατήσαι τοῖς λογισμοῖς

Превод 1: да **нхже не** **могли сжтъ** **прѣльстити** **помыслы**.

Превод 2: да **нхъ же не** **могли съ** **прѣстѣти** **помыслы**,

Превод 3: **н шнрѡкы велѣнѣствомъ**. да **нхже не** **възмѡгоша** **прѣльстити** **мысльми**.

...така че тези, които не са успели да измамят с помисли..

Тук първият и вторият превод представят едно и също решение, докато третият предава гръцкия текст по-общо. Останалите две версии по класификацията на Петков всъщност ползват другото често преводаческо решение (срещано във втория и третия превод) – **помъшление**.

(35) οἷτε λογισμοὶ αὐτῆς ἀτάραχοι καὶ ἀκύμαντοι διαμένουσιν·

Превод 1: **дѣшевни** **помысли** **тогда безъ възмѣщеннѡ**, **н безъ влъшьства** **прѣбываѡтъ**.

Превод 2: **помышлѣнїа** **же дѣш нестѣмѡущена** **н не ѡбѡрѣваема** **прѣбываѡ**.

Превод 3: **мысли** **же ѣа безмѣвны**. **н нестѣмысльны** **прѣбываѡтъ**.

Мислите на душата остават несмутени и неразвълнувани.

¹⁶Заедно със сквърнавъ.

ПОМИСЛИТЕ (ΛΟΓΙΣΜΟΙ)...

В този пасаж освен различните начини за предаване на λογισμοί са интересни и преводите на прилагателните ἀτάραχοι и ἀκύμαντοι, при чиито преводи се наблюдава висока вариативност, без такава да е отразена в разночетенията (вж. Bartelnik 1994: 232). Мотивът за несмутеността (ἀταραξία) като една от целите на подвижническия живот е основен топос в аскетическата литература, често поставян от изследователите паралелно с мотиви и идеи от късноантичния стоицизъм. Тази несмутеност е част от пътя към безстрастието на душата (ἀπάθεια), т.е. свободата на душата от страстите на плътта, необходима, за да се влезе в чистото съзерцание на Бога. В пасажа св. Антоний описва признаците, по които подвижниците могат да разпознаят кога им се явяват светии. Един от бележите, които посочва, е несмутимостта на душата, липсата на всякакъв страх и боязън. Този мотив и неговото отрицание като противопоставяне се явяват и в следващата глава (36), от която подавам само фразите, в които разглежданите лексеми са ползвани.

(36) τάραχος καὶ ἀταξία λογισμῶν...	λογισμῶν ἀταραξία
Превод 1: съмѣщеніѣ ѿ вѣчннѣ помыслѣмн....	помыслѣ несмѣщеніѣ.
Превод 2: съмоуѣненіѣ ѿ вѣчннѣ помыслѣ....	помыслѣ несъмоуѣненіѣ.
Превод 3: мѣтежъ ѿ нестроеніѣ мыслемъ. ...	ѿ помыслѣ безмѣвѣѣ.
смут и безредие в помислите...	несмутимост на мислите

Двете фрази са част от насоките, които св. Антоний дава на събралите се около него братя монаси за различаването на добрите и злите сили при тяхното явление. Интересно е, че докато първият и вторият превод са относително консистентни (както и в другите приведени примери) да превеждат λογισμός с помыслъ (или помышление) тук не представят варианти. Третият превод, от друга страна, отново използва по-общото мисль, макар и при втората фиксация малко по-надолу в текста да ползва помыслъ. Другите важни гръцки лексеми в тези примери също заслужават да се разгледат накратко. Думата ἀταξία „безредие“ в първия и втория превод се предава по същия начин както в класическите паметници – с вѣчннѣ. Съответствието в третия превод (нестроеніѣ) е по-буквален на морфемно ниво; старобългарската лексема се среща още в класическите паметници, според Академичния речник на старобългарския език е калка на гръцкото ἀκαταστασία. Другата гръцка лексема τάραχος се предава в първия и втория превод по същия начин както в класическия корпус – със съмѣщеніѣ. Третият превод

ПОМИСЛИТЕ (ΛΟΓΙΣΜΟΙ)...

ползвам **мѣжъ**, което е сякаш по-конкретно и не толкова отстранено название за смут и дори размирици. Лексемата *ἀταραξία* се открива със съответствие **нѣсѣмѣжнѣнѣн** в първия и втория превод, което може да се разглежда като морфемно съответстващо на еднокоренното *τάραχος*, за което стана дума по-горе. Интересно е решението в третия превод, където според мен се наблюдава освен превод и явно тълкуване – **вѣзмѣвѣ** се среща в класическите паметници, но като превод на *ἡσυχία* и *σιγή*. Мисля, че тук се е намесило някакво разбиране за *ἀταραξία* и *ἡσυχία* като припокриващи се състояния.

(42) βλέποντες ἡσφαλισμένην τὴν ψυχὴν τοῖς τοιοῦτοις λογισμοῖς, ἀποστρέφονται
κατησχυμένοι

Превод 1: вѣдѣще же оутѣврѣженѣ дѣшѣ тацѣмѣ помыслы, вѣзвращаѣт сѣ посрамленнѣ

Превод 2: зрѣще Ѡграѣженѣ дѣшѣ въ тѣ||ковыѣ, вѣзвращаюут сѣ посрамленнѣ.

Превод 3: вѣдѣще Ѡграѣженнѣ дѣшѣ таковыимн словесы, ѿвращаѣт сѣ посрамленнѣ.

Виждайки душа, усилена с такива мисли, [демоните] засрамени ще бягат назад.

В този пасаж повече може да се открият податки за гръцките варианти, от които са правени старобългарските преводи. Вторият, където преводът *λογισμοῖς* липсва, стои в групата гръцки ръкописи, при които има такова разночетене с изпускане на тази дума (вж. Bartelink 1994: 250). При третия превод смятам, че става въпрос за грешно разчитане или объркване на преводача – вместо *λογισμοῖς* на практика е преведено еднокоренното *λόγοις*. По-интересното е, че тази евентуална „грешка“ всъщност не нарушава смисловата цялост на текста.

(87) τίς δὲ ἐν λογισμοῖς ἐνοχλούμενος ἤρχετο, καὶ οὐκ ἐγαληνία τῇ διανοίᾳ;

Превод 1: липсва

Превод 2: ктѣ же лн ѿ помысль сѣмоуѣаемѣ прнхѣде, ѣ не оутѣшеніе пріѣмаше въ оумѣ.

Превод 3: кто во стражѣ помыслы н не оутѣшаше сѣ съвѣстѣѣ.

Кой дойде обезпокояван в мислите си и не се успокои в ума си?

Тук отново ясно се наблюдават отношенията между отделните преводи и гръцките варианти на Житието. Вторият превод свидетелства, че оригиналът е принадлежал към групата гръцки ръкописи, при които вместо *ἐν λογισμοῖς* стои *ὕπο λογισμῶν* (вж. Bartelink 1994: 360). Заслужава да се отбележи отново решението за предаване на *διάνοια* в третия

превод със съвкупност, този преводачески избор не се среща често, макар че е засвидетелстван в класическия корпус.¹⁷

Накрая, биха могли да се направят следните обобщения. Най-общо, първият превод представя най-малко разнообразие в предаването на контекстуалните нюанси на думата, докато третият разполага с най-голяма вариативност. Досега наблюденията ми сочат, че именно третият превод е най-гъвкав спрямо оригиналния текст. Що се отнася до почти фиксирани изрази като λογισμοὶ ῥητοροί, преводите са в някаква степен „единогласни“ вж. примерите от гл. 5, в гл. 20 са почти еднакви, както и в гл. 23 и 89, като обикновено третият превод представя някакво по-точно (а и по-близо до съвременния български по някакъв начин) решение. При превода на този израз по-често вариантите са между помисъл и помисление. От двете старобългарски преводни решения помисъл се среща изключително в Супрасълския сборник (от класическия корпус). Помисление от друга страна се среща в преводите на евангелския текст. В Йоан-Екзарховата терминология помисление се използва само със значение на „похот“, което е стеснение на семантичния обхват на понятието. Помисъл превежда както λογισμός (но в значение на *здрав разум*), така и τὸ λογικόν „разум“, и διάνοια „мисъл“. В преводите на Апостола се използва Кирило-Методиевската дума (за предаване на гр. ἐπίνοια и освен в Атонската редакция, където се употребява οὐμисление) (Hristova-Shomova2004: 578).

Основните три преводни решения на λογισμός – мисъл, помисъл и помисление, явно продукти на словообразователна верига, с последователни префиксация и суфиксация, се ползват често взаимнозаменяемо. Бихме очаквали най-натоварената с афикси лексема да се е появила най-късно (и евентуално да е с най-отвлечено значение), но спрямо данните от засвидетелстваните употреби, това ще да е било преди създаването на книжовните паметници, тъй като и трите думи присъстват в най-ранните текстове. Помисление не е изключено и да е производно съществително от вторично имперфектизирания глагол помисляти (от свършения помислити, вероятно първична перфектизирана форма на мислити).

Славянските преводи на Житието използват и трите думи флуидно без да фиксират дадено съответствие на оригиналната гръцка дума, дори в по-стриктни изрази

¹⁷ Преводите на διάνοια в Житието на св. Антоний и други старобългарски текстове заслужават отделно внимание и подробен коментар, който се надявам скоро да им посветя другаде.

ПОМИСЛИТЕ (ΛΟΓΙΣΜΟΙ)...

като λογισμοὶ ῥηπαιοί. Това би могло да се обясни или с прохождащата книжовна традиция, която все още няма изградени ясни терминологични граници за предаването на понятието за помисли, или изобщо с липсата на осмисляне на това понятие като термин. За бъдещ етап на изследването остава да се разгледат текстове от по-късна епоха, за да се проследи как тези ранни преводачески решения са се възприели и развили в средновековната българска книжнина.

Библиография

Aitzetmüller 1958–1975: Aitzetmüller, R. *Das Hexameron des Exarchen Johannes*. Graz, 1958–1975.

Barterlink 1994: Athanased’Alexandrie. Vie d’Antoine. Introduction, texte critique, traduction, notes et index par G. J. M. Bartelink. Paris, 1994. (= Source Chrétiennes 400).

Dimitrov 2013: Dimitrov, K. Avva Dorotey. Slova. Srednobalgarski prevod. Gratsko-balgarski slovoukazatel. V. Tarnovo, 2013. Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, 22, 24, 26, 28), Freiburg i. Br. 1984, 1986, 1987, 1988. [*Димитров 2013*: Димитров, К. *Авва Доротей. Слова. Среднобългарски превод. Гръцко-български словоуказател*. В. Търново, 2013. Monumenta linguae slavicae dialectiveteris, 22, 24, 26, 28), Freiburgi. Br. 1984, 1986, 1987, 1988.]

Dimitrova 2012: Dimitrova, A. Sintaktichna struktura na prevodnata agiografia. Sofia, 2012. [*Димитрова 2012*: Димитрова, А. Синтактична структура на преводната агиография. София, 2012].

Dimitrova 2013: Dimitrova, A. Tretiyat prevod na zhitieto na sv. Antoniy Veliki – V: Svettsi i sveti mesta na Balkanite. T.1. = Starobalgarska literatura, 47, 2013, 92–107. [*Димитрова 2013*: Димитрова, А. Третият превод на житието на св. Антоний Велики – В: Светци и свети места на Балканите. Т.1. = Старобългарска литература, 47, 2013, 92–107].

Guy 1965: Jean Cassien. Institutions Cénobitiques. Texte latin revu, introduction, traduction et notes par Jean-Claude Guy. Paris: Les Editions du Cerf. 1965 (= Sources Chrétiennes 109)

Helland 2004: Helland, T. The Greek Archetypes of the Old and Middle Bulgarian Translations of the Life of Saint Anthony the Great. – Palaeobulgarica, 28, 2004, 4, 3–18.

Hristov 2019: Hristov, I. Gratsko-tsarkovnoslavyanski rechnik. Zografski manastir, "Sveta gora", Sofia, 2019. [*Христов 2019*: Христов, И. Гръцко-църковнославянски речник. Зографски манастир, "Света гора", София, 2019].

- Hristova-Shomova 2004*: Hristova-Shomova, I. Sluzhebniyat Apostol v slavyanskata rakopisna traditsia. Tom 1: Izsledvane na bibleyskia tekst. Sofia: UI, 2004. [*Христова-Шомова 2004*: Христова-Шомова, И. Служебният Апостол в славянската ръкописна традиция. Том 1: Изследване на библейския текст. София: УИ, 2004].
- Iliev 2017*: Iliev, Iv. I. Talkuvaniето na kniga na prorok Daniil ot Ipolir Rimski v starobalgarski prevod. Sofia: Institut za literatura pri BAN. 2017. [*Илиев 2017*: Илиев, Ив. И. Тълкуванието на книга на пророк Даниил от Иполит Римски в старобългарски превод. София: Институт за литература при БАН. 2017].
- Ilieva 2013a*: Ilieva, T. Terminologichnata leksika v Yoan-Ekzarhovia prevod na “De Fide Orthodoxa”. Sofia: samizd. 2013. [*Илиева 2013а*: Илиева, Т. Терминологичната лексика в Йоан-Екзарховия превод на “De Fide Orthodoxa”. София: самизд. 2013].
- Ilieva 2013b*: Ilieva, T. Starobalgarskiyat prevod na stariya zavet. Tom 3: Starobalgarsko-gratski slovoukazatel kam knigata na prorok Iezekiil. Sofiya: Kirilo-Methodiev nauchen tsentar – BAN. 2013. [*Илиева 2013б*: Илиева, Т. Старобългарският превод на стария завет. Том 3: Старобългарско-гръцки словоуказател към книгата на пророк Иезекиил. София: Кирило-Методиев научен център – БАН. 2013].
- Ivanova 1972*: Ivanova, Kl. Arheografski belezhi ot knigohranilishta na Yugoslavia. – Ezik i literatura, 27, 1972, 4, 51–57. [*Иванова 1972*: Иванова, Кл. Археографски бележки от книгохранилища на Югославия. – Език и литература, 27, 1972, 4, 51–57].
- Ivanova 2003*: Ivanova, Kl. – Zhitie na Antoniy Veliki. – V: Starobalgarska literatura. Entsiklopedichen rechnik. Sofia, 2003, 174–175. [*Иванова 2003*: Иванова, Кл. – Житие на Антоний Велики. – В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. София, 2003, 174–175].
- Izbornik 1076*: Izbornik 1076 goda. Tom II. (M. S. Mushinskaja, E. A. Mishina, V. S. Golyshenko). Moskva: Rukopisnye pamjatniki drevnej Rusi. 2009.) [*Изборник 1076*: Изборник 1076 года. Том II. (М. С. Мушинская, Е. А. Мишина, В. С. Гольшченко). Москва: Рукописные памятники древней Руси. 2009].
- Kostova 2000*: Kostova, Kr. Pravopis i fonetika na preslavskite tekstove. Veliko Tarnovo – Sofia, 2000. [*Костова 2000*: Костова, Кр. Правопис и фонетика на преславските текстове. Велико Търново – София, 2000].
- Lampe 1961*: Lampe, G. W. H. A Patristic Lexicon. Oxford: Clarendon Press, 1961.
- Lönngren 2004*: Lönngren, T. Sobornik Nila Sorskogo. T. 3. M., 2004, 147–236. [*Лённгрен 2004*: Лённгрен, Т. Соборник Нила Сорского. Т. 3. М., 2004, 147–236].

- Liddell-Scott-Jones*: Liddell, H. G., R. Scott. *A Greek-English Lexicon. revised and augmented throughout by. Sir Henry Stuart Jones. with the assistance of. Roderick McKenzie*, Oxford, 1940.
- Lorié 1955*: Lorié, L. Th. A. Spiritual terminology in the Latin translations of the Vita Antonii (with reference to fourth and fifth century monastic literature). Utrecht-Nijmegen, 1955.
- Louth 2007*: Louth, A. The Origins of the Christian Mystical Tradition. From Plato to Denys (2nd ed.). Oxford, 2007.
- Loski 2013*: Loski, Vl. Oчерk varhu misticheskoto bogoslovie na iztochnata tsarkva. Sofia, 2013. [*Лоски 2013*: Лоски, Вл. Очерк върху мистическото богословие на източната църква. София, 2013].
- Penkova 2008*: Penkova, P. Rechnik-indeks na Sinayskiya evhologiy. Sofiya, 2008. [*Пенкова 2008*: Пенкова, П. Речник-индекс на Синайския евхологий. София, 2008].
- Petkov 2014*: Petkov, P. Slavyanskite prevodi na Zhitie na sv. Antoniy Veliki ot sv. Atanasii Aleksandriyski – V: Treti mezhdunaroden kongres po balgaristika 23-26 may, 2013 g., Sofia. Kragla masa „Kirilometodievistika“, 126-140. [*Петков 2014*: Петков, П. Славянските преводи на *Житие на св. Антоний Велики* от св. Атанасий Александрийски – В: Трети международен конгрес по българистика 23-26 май, 2013 г., София. Кръгла маса „Кирилметодиевистика“, 126-140].
- Petrov 2019*: Petrov, Iv. L’horreur de la vie et l’exstase de la vie: parvonachalni belezhki varhu ekstatischnata terminologia v zhitieto na sv. Antoniy Veliki i slavyanskite mu prevodi. – Sapere aude. Yubileen sbornik v chest na prof. dfn Iskra Hristova-Shomova. [*Петров 2019*: Петров, И. L’horreur de la vie et l’exstase de la vie: първоначални бележки върху екстатичната терминология в житието на св. Антоний Велики и славянските му преводи. – Sapere aude. Юбилеен сборник в чест на проф. дфн Искра Христова-Шомова, София, 2019, 115 – 128].
- Petrov 2020*: Petrov, Iv. P. Noŭς i voεpός v Zhitieto na sv. Antoniy Veliki i v starobalgarskata knzhinina. – Slavia, 2020, 4, 407 – 416. [*Петров 2020*: Петров, Ив. П. Noŭς и voεpός в Житието на св. Антоний Велики и в старобългарската книжина. – Slavia, 2020, 4, 407 – 416].
- Slovník: Lexicon Linguae Palaeoslovenicae – Slovník jazyka staroslověnského*, T. I – IV, Praha, 1966 – 1997.
- StbgR*: Starobalgarski rechnik, T. I, 1999, T. II, 2009, Sofia. [*СтбгР*: Старобългарски речник, Т. I, 1999, Т. II, 2009, София].

StgrR: Starogratsko-balgarski rechnik (sast. M. Voynov i dr.). Sofia: Otvoreno obshtestvo. 1996.

[*СтгрР*: Старогръцко-български речник (съст. М. Войнов и др.). София: Отворено общество. 1996].

Weiher 1969: Weiher, E. Die Dialektik des Johannes von Damaskus in kirchenslavischen Übersetzung (Monumenta Linguae Slavicae Dialecti Veteris. Fontes et Dissertationes. T. VIII). Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 1969.

Yaneva 2015: Yaneva, P. (ed.) Simeonov sobrnik (po Svetoslavoviya prepris ot 1073g.). T. 3. Gratski izvori, Sofia, 2015. [Янева, П. (ed.), Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073г.). Т.3. Гръцки извори, София, 2015].